

MATEUSZ RABIEGA
Politechnika Wrocławska, Wydział Architektury
Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk
Historycznych i Pedagogicznych
Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
ORCID 0000-0002-7964-6503

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 21
STUDIA HISTORYCZNE
NAD ARCHITEKTURĄ,
URBANISTYKĄ I SZTUKĄ
KALISZ 2021
ISSN 1426-6547

PROBLEM ODBUDOWY CENTRUM KALISZA PO 1914 ROKU Z PUNKTU WIDZENIA NIEMIECKIEGO KONSERWATORA ZABYTKÓW JULIUSA KOHTEGO

Stojący przed wyzwaniem odbudowy Kalisza po zniszczeniu śródmieścia w sierpniu 1914 r. przedstawiciele niemieckich władz oraz polskiego społeczeństwa prowadzili ożywioną dyskusję na temat kształtu przyszłego miasta, jego urbanistyki i architektury¹. Kolejne inicjatywy skutkowały wieloma projektami, zarówno niemieckimi (firmy Bopst & Caro oraz Helmutha Grisebacha), jak i polskimi (koncepty konkursowe z 1915 i 1918 r.). Poza planami z tego okresu, omawianymi już szerzej przez różnych autorów², istotnym głosem w dyskusji, nie-

¹ Niniejszy artykuł wykorzystuje w oryginalnym lub zmienionym brzmieniu fragmenty pracy magisterskiej autora: Mateusz Rabiega, *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej. Problem stylu*, praca magisterska na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, komputeropis, 2021). Tekst wzbogacony został również o analizę tekstów Juliusa Kohtego opublikowanych w „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” i „Die Denkmalpflege”: Julius Kohte, „Die Baudenkmäler von Kalisch”, *Historische Monatsblätter für die Provinz Posen* 15 (1914): 129-130; tenże, „Die Kunstdenkmäler in Polen”, *Die Denkmalpflege* 18 (1916): 9-12; tenże, „Die Bauwerke der Stadt Kalisch”, *Die Denkmalpflege* 19 (1917): 3-6.

² Teresa Zarębska, „Sprawa odbudowy zabytkowego centrum Kalisza po zniszczeniu w 1914 roku”, *Rocznik Kaliski* 10 (1977): 121–177; Małgorzata Omilanowska, „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 78 (2016): 663-685; publikacja także w j. niemieckim: „Auf der Suche nach der polnischen Stadt. Der Wiederaufbau von Kalisz nach dem Ersten Weltkrieg”, w: *Geschichte bauen: architektonische Rekonstruktion und Nationenbildung vom 19. Jahrhundert bis heute*, red. Arnold Bartetzky, Madlen Benthin, seria Visuelle Geschichtskultur, nr 17 (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2017), 179-207; Małgorzata Popiołek, „Niemiecki Kalisz 1914-1918. Plany odbudowy i przebudowy miasta w czasie I wojny światowej”, w: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie: Narod, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górzyński (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2016), 279-297.

mał niekomentowanym dotychczas, było rozbudowane stanowisko niemieckiego konserwatora zabytków Juliusa Kohtego (1861-1945) przedstawione w korespondencji do okupacyjnych władz niemieckich, a także w artykułach prasowych³.

Kohte w 1916 r. został oddelegowany do zadań dotyczących ochrony zabytków na zajętych przez Niemców terenach Królestwa Polskiego⁴. Znał on doskonale specyfikę dziedzictwa obszarów należących dawniej do Rzeczypospolitej, gdyż od 1891 r. zajmował się inwentaryzacją zabytków prowincji poznańskiej, a w latach 1901-1903 pełnił tamże funkcję konserwatora zabytków. Jego wiedza i doświadczenie owocowały licznymi publikacjami naukowymi, dotyczącymi nie tylko obszarów terytorialnie należących do Niemiec, ale także zagranicą⁵. Należy sądzić wobec tego, że Kohte był nieprzeciętnym znawcą europejskiej architektury.

Pierwszy tekst Kohtego dotyczący Kalisza po jego zniszczeniu pojawił się w „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” – miesięczniku historycznym prowincji poznańskiej – już we wrześniu 1914 r., co mogłoby dawać pojęcie o szybkości reagowania autora na zachodzące wydarzenia, gdyby nie to, że w artykule nie ma mowy o zniszczeniu miasta⁶. Tekst stanowi jedynie krótki opis zabytków Kalisza, sporządzony zapewne w oparciu o wzmiankowaną w nim wizytę Kohtego w Kaliszu sprzed dwudziestu lat. Autor zwracał uwagę na powtórzenie typowego „wschodniemieckiego” układu przy rozplanowaniu ośrodka w XIII w., wymienił trzy kościoły o średniowiecznym pochodzeniu oraz kościół pojezuicki, a także wspominał o pożarze w 1792 r., po którym miasto trafiło w ręce Prus. Okres panowania pruskiego J. Kohte powiązał z założeniem parku oraz budową gmachów Korpusu Kadetów i Kamery według projektów znanego niemieckiego architekta Davida Gilly’ego⁷. Konserwator opisał przy tym błędnie, że na fasadzie siedziby Kamery widniało motto „Suum cuique”, faktycznie umieszczone na budynku Trybunału zbudowanym już za panowania rosyjskiego. Skupienie się

³ Przyczynek do badań w tym zakresie przedstawiła Popiołek w artykule: Popiołek, „Niemiecki Kalisz”, 279-297.

⁴ Informacje biograficzne dotyczące Juliusa Kohtego: Marian Arszyński, „Kohte Julius Eduard Alexander”, w: *Polski Słownik Biograficzny Konserwatorów Zabytków*, z. 3, red. Henryk Kondziela, Hanna Krzyżanowska (Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 2010), 58-60; Izabella Brzostowska, „Julius Kohte”, w: *Ochrona Zabytków na Pomorzu i Kujawach – w 100. rocznicę organizacji urzędów konserwatorskich w Polsce*, red. Karolina Zimna-Kawecka, Maciej Prarat (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2020), 166-167.

⁵ Na przykład: Julius Kohte, „Die Pflege der Kunstdenkmäler in Italien”, *Centralblatt der Bauverwaltung* 18 (1898): 38-41, 49-51; tenże, *Die Baukunst des Klassischen Altertums und ihre Entwicklung in der mittleren und neueren Zeit* (Braunschweig: Friedr. Vieweg & Sohn, 1915).

⁶ Kohte, „Die Baudenkmäler von Kalisch”: 129-130.

⁷ Na ten temat zob. Tadeusz Żuchowski, „David Gilly und die Ostgebiete Preussens”, w: *David Gilly – Erneuerer der Baukultur*, red. Eduard Führ, Andrea Teut (Münster: Waxmann Verlag, 2008), 61-96.

Il. 1. Widok ul. Kolegialnej około 1915-1916 r., po prawej stronie gmach Korpusu Kadetów, fotografia Witolda Wardęskiego. Źródło: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, Dział Historii

w artykule o „zabytkach architektonicznych Kalisza” na architekturze pruskiej i poświęcenie jej porównywalnej ilości miejsca w tekście, co zabytkom gotyckim, miało znaczenie propagandowe, ale wskazywało także na docenienie jej przez Kohtego ze względów historycznoartystycznych.

W 1916 r. J. Kohte opublikował artykuł o zabytkach sztuki w Polsce, w którym wspominał o zniszczonych i uszkodzonych w wyniku przejścia frontu obiektach, zaznaczając jednak, że choć nie miały one tak wybitnego znaczenia jak francuskie i belgijskie budowle, to nie były one dotychczas przedmiotem badań historyków sztuki⁸. Opisując osiągnięcia budowlane na obszarze Polski konser-

⁸ Kohte, „Die Kunstdenkmäler in Polen”: 9-12.

wator wykazał się znacznym znanstwem, zadziwiającym jak na czas powstania publikacji i możliwości zbierania materiałów na jej potrzeby w warunkach wojennych. Omawiając stan badań polskich zabytków wymienił własne sprawozdania dotyczące zabytków Warszawy i Kalisza⁹. W dalszym tekście opisał krótko kościół oo. Franciszkanów w Kaliszu i działalność D. Gilly'ego, nadzorującego odbudowę Kalisza po pożarze w 1792 r., ponownie jednak powielając błędną informację o powiązaniu Kamery (zajmującej wówczas jedno ze skrzydeł dawnego kolegium jezuickiego, przebudowane w czasach Królestwa Kongresowego na pałac Komisji Wojewódzkiej) z gmachem Trybunału. Wymienione przez Kohtego klasycystyczne gmachy Kalisza były wzmiankowane jako jedne z nielicznych budynków z tego okresu, co ponownie wskazuje na nadawanie nieprzeciętnej wagi architekturze Kalisza z czasów D. Gilly'ego. W konkluzji Kohte zaświadczał o sporym bogactwie zabytków Polski, podkreślił wagę polskich sił intelektualnych, które w jego opinii powinny odkrywać historię rodzimych zabytków i zajmując się ich konserwacją. Jednocześnie stwierdził konieczność udziału Niemców w tych zadaniach, ze względu na to, iż „dzieła te stanowią w większości dzieło niemieckich rąk”, pomimo generalnego braku poparcia dla tej tezy w zasadniczej części artykułu.

Kluczowym tekstem Kohtego w kontekście Kalisza, zasługującym na drobiazgowo omówienie, jest powstała w wyniku jego kolejnej wizyty w mieście historyczno-architektoniczna ekspertyza z września 1916 r., przesłana korespondencyjnie do Szefa Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim¹⁰. Pojawił się w niej postulat zachowania uszkodzonych domów powstałych około 1800 r. (gdy w Kaliszu projektował D. Gilly), a także wprowadzenie regulacji prawnych, umożliwiających interwencję policji budowlanej nie tylko w kwestiach technicznych, lecz także estetycznych. J. Kohte zauważał jednolity charakter stylowy odbudowanego około 1800 r. Kalisza. Stwierdził ponadto, że wiele budynków z tego okresu przetrwało lub można je odbudować z ruin, zachowując dawny wygląd fasad, a nową zabudowę powinno się wpasować w stary krajobraz centrum miasta – stworzony w dużej mierze na przełomie XVIII i XIX w. Na szczególną uwagę z punktu widzenia ochrony zabytków zasługiwały według niego wybrane domy przy Głównym Rynku oraz obecnych ulicach Parczewskiego, Sukienniczej, św. Stanisława, Zamkowej i Złotej. Spośród nich przetrwały do dziś, po przebudowach, tylko dwa, natomiast pozostałe w różnych okresach rozebrano.

⁹ Pisząc o tych sprawozdaniach Kohte wiąże je z pracami nad wykazem zabytków prowincji poznańskiej tj. z latami 90. XIX w. Żadne publikacje jego autorstwa z tego okresu dotyczące w większym stopniu Kalisza nie są mi jednak znane.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej: APK), Naczelnik Powiatu Kaliskiego (dalej: NPK), sygn. 117, 330-335.

Il. 2. Widok ul. Kazimierzowskiej przed 1914 r., w centrum kadru nieistniejący budynek przy obecnej ul. Kazimierzowskiej 10. Źródło: Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona

Il. 3. Widok ruin nieistniejącego budynku przy obecnej ul. św. Stanisława 2, około 1915-1916 r., fotografia Witolda Wardęskiego. Dobrze widoczny portal wejściowy. Źródło: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, Dział Historii

Jako pierwszy budynek J. Kohte wymienił dwupiętrowy dom narożny przy końcu ul. Sukienniczej (obecny adres – ul. Kazimierzowska 10), jednym bokiem stojący wzdłuż Proсны, „znakomicie skonstruowany”, współgrający z budynkiem sądu po drugiej stronie rzeki. Prawdopodobnym autorem projektu miał być D. Gilly. Obiekt znany jest z fotografii ze zbiorów Biblioteki Narodowej, zdjęcie wykonał mu również sam J. Kohte, jednak jego fotografie wykonane na potrzeby ekspertyzy należy uznać za zaginione. Opisany obiekt został rozebrany ze względu na przedłużenie ul. Kazimierzowskiej wzdłuż Proсны i związane z tym zmiany granic działek, mimo że sami właściciele chcieli zachować go jako pamiątkę o wartości historycznej i architektonicznej, wspominając o udziale D. Gilly’ego w jego budowie¹¹. Jako zasługujące na ochronę J. Kohte uważał również: trzykondygnacyjny dom obok opisanego powyżej oraz trzy proste kamienice, wznoszące się u zbiegu ul. Sukienniczej z Piekarską¹². Wszystkie one już nie istnieją – najdłużej przetrwał nieuszkodzony w 1914 r. jednopiętrowy dom przy wspomnianym skrzyżowaniu, rozebrany w trakcie II wojny światowej pod poszerzenie ul. Sukienniczej. Niemiecki konserwator zwrócił także uwagę na budynek u zbiegu ulic św. Stanisława i Rzeźniczej i jego ozdobny portal (pochodzący prawdopodobnie z dawniej istniejącej w tym miejscu kaplicy greckiej¹³), wyróżniający się na tle prostych opasek okiennych. Warto dodać, że znaczenie tego portalu doceniano także w okresie międzywojennym – rozporządzeniem Ministra Sztuki i Kultury z dnia 5 kwietnia 1919 r. wpisano do Inwentarza Zabytków Sztuki i Kultury „odrzwia empirowe z 1818 r. w kamienicy Kazimierza Mystkowskiego (...) przy ul. św. Stanisława Nr. Hyp. 167”¹⁴. W ekspertyzie wymieniona została także stojąca po drugiej stronie ulicy kamienica narożna pod adresem św. Stanisława 1-3, odbudowana jako pierwsza ze wszystkich jeszcze w trakcie I wojny światowej, a pierwotnie wzniesiona po 1850 r.¹⁵

Mimo odbudowy ze znacznym wykorzystaniem dawnych murów, niemal całkowitej zmianie uległa elewacja od strony Głównego Rynku. J. Kohte dziwił się, że jej nowy wygląd nie był (jego zdaniem) lepszy od dawnego i stawiał jako przykład przestrogi, by nie dawać właścicielom całkowicie wolnej ręki w od-

¹¹ Prośba Macieja i Zofii Suchorskich do Naczelnika Powiatu Kaliskiego z 16 X 1917 r. APK, Akta Miasta Kalisza (dalej: AMK), sygn. 2835.

¹² APK, NPK, sygn. 117, s. 330-335.

¹³ Maciej Błachowicz, Projekt Kalisz, post z 01 XII 2017, <https://www.facebook.com/estetykaihistoria/posts/1513120632109188>, [dostęp: 21 VIII 2021].

¹⁴ „Pomniki historyczne w Ziemi Kaliskiej i w Kaliszu. Ministerstwo Sztuki i Kultury”, *Gazeta Kaliska* 1920, nr 263: 3. Ruiny tego domu ostatecznie rozebrano dopiero podczas II wojny światowej. Od tamtego czasu miejsce to jest niekompletne urbanistycznie.

¹⁵ Makary Górczyński, *Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX-XX wieku*, praca doktorska na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, komputeropis, Warszawa 2019, 63.

Il. 4. Obecny widok domu przy ul. św. Stanisława 1-3. Fotografia Autora, 2021 r.

budowie¹⁶. Niemiecki konserwator napomknął również o trzech innych znajdujących się przy Rynku obiektach – gmachu Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z 2. połowy XIX w. oraz stojącym obok domu z około 1800 r. (oba pod obecnym adresem Główny Rynek 15), a także o budynku z ozdobnym fryzem z około 1820 r. (przy Głównym Rynku 18). Fotografii z czasów wojny pokazują je jednak jako wypalone, bez części murów i stropów. Inne warte zachowania budynki, o których pisał J. Kohte to trzykondygnacyjny symetryczny dom przy ul. Złotej (obecnie ul. Złota 1), dom przy ul. Zamkowej (obecnie ul. Zamkowa 4) z ornamentem w płycinie charakterystycznym dla „czasu Gilly’ego” oraz budynek na rogu ulic Parczewskiego i Szklarskiej (fragment obecnej kamienicy przy ul. Parczewskiego 4), „łatwy do odrestaurowania”, z półkolistą wnęką i naczółkowym szczytem od strony Parczewskiego. Tylko ten ostatni obiekt nie został rozebrany w dwudziestoleciu międzywojennym. Gruntownie przebudowany i nadbudowany w latach 1927-1930 istnieje do dziś¹⁷. Co

¹⁶ APK, NPK, sygn. 117, s. 330-335.

¹⁷ Dokumenty dotyczące przebudowy: APK, AMK, sygn. 1627.

ciekawe, kamienice przy obecnej ul. Śródmiejskiej – głównej ulicy miasta – nie zostały uznane przez J. Kohtego za istotne dla działań konserwatorskich. Wzywał on za to do udzielania dotacji z funduszy publicznych dla zabezpieczenia realizacji postulatów dotyczących ochrony zabytków, a także uchwalenia prawa lokalnego w celu ochrony krajobrazu miasta¹⁸.

Il. 5. Obecny widok domu przy ul. Parczewskiego 4. Fotografia Autora, 2021 r.

Niemiecki ekspert wspominał ponadto, że warto wykorzystać podcienia jatek wzdłuż ul. Rzeźniczej przy ewentualnej przebudowie¹⁹. Znalazł on także wzory dla nowych budynków w przekształconej ok. 1797 r. części dawnego kolegium jezuickiego na Korpus Kadetów oraz w dwóch najbardziej okazałych gmachach wybudowanych czy ukształtowanych już w czasach Królestwa Kongresowego – Trybunale i pałacu Komisji Wojewódzkiej – co pokazuje, że bardziej niż czas powstania w okresie, gdy Kalisz był pod zaborem pruskim, istotna była dla J. Kohtego klasycystyczna stylistyka obiektów czerpiących z dawniejszej trady-

¹⁸ Takie prawo uchwały na przykład władze Poznania w 1909 r. Teresa Zarębska, „Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej”, *Rocznik Kaliski* 24 (1992-1993): 129-143.

¹⁹ APK, NPK, sygn. 117, s. 330-335.

cji. Spośród budynków mieszkalnych za wartościowe jako potencjalnie inspirujące dla projektantów wymienił obiekty przy al. Wolności 8 i 17 (oba gruntownie przebudowane po II wojnie światowej i pozbawione detalu), zespół domów przed „bramami warszawskimi” – zapewne chodzi o budynki przy obecnym placu Kielińskiego (pochodzące z czasów Królestwa Kongresowego), dom na rogu ulic Zamkowej i Grodzkiej (rozebrany podczas II wojny światowej), a także kamienice przy ul. Piskorzewskiej 4 i 5 (zachowane do dziś, nr 4 z częściowo odtworzonym detalem elewacji w 2018 r.). Architektura ratusza wybudowanego w latach 1887-1891 Kohte nazwał natomiast „bogata, ale niskiej wartości”, co nie jest zaskoczeniem – w tamtym okresie podobnie jak dzisiaj architekturę sprzed kilkunastu-kilkudziesięciu lat oceniano się jako przebrzmiałą, niemodną i niemającą większej wartości, w przeciwieństwie do budynków, których historia liczyła około sto lat i więcej. Ponadto ratusz ze swym bogactwem dekoracji fasad, w kompozycji opartych o wzorce sztuki nowożytnej, nie współgrał stylistycznie z klasycyzmem „około 1800”, którego szczególne docenienie przez Kohtego wyłania się z wyrażonej w ekspertyzie chęci zachowania licznych budynków z tego okresu, nawet mocno uszkodzonych (ich zły stan obrazują archiwalne fotografie).

Sama kwestia „stylu około 1800” zasługuje w tym miejscu na szersze omówienie. Na początku XX w. w zachodniej Europie przybrały na sile głosy zakładające konieczność zmiany podejścia do planowania miast ze względu na narastające problemy związane z przeludnieniem, złym stanem sanitarnym i nieprzystającymi do współczesności systemami komunikacji wewnątrzmięjskiej²⁰. Ważną rolę w przemianach miała do odegrania architektura, na której kryzys również wskazywano, określając dominujące style historyzujące i modną przez krótki czas na przełomie XIX i XX w. secesję jako bezwartościowe – zamiast nich proponowano powrót do wyidealizowanego, historycznego stanu budownictwa i architektury regionalnej sprzed lub z początków Rewolucji Przemysłowej²¹. Zauważającym palące potrzeby reformy miast i kształtującym mody stylistyczne architektom i teoretykom odpowiednim wydawał się powrót do prostych form oszczędnego w dekoracji klasycyzmu i klasycyzującego baroku z przełomu XVIII i XIX w., określanych mianem „stylu około 1800”²². Nie był to jednak wyłącznie wybór

²⁰ W Niemczech rozwinął się ruch „architektury reformy” (Reformarchitektur). Równolegle rozpowszechniana była także idea miast-ogrodów Ebenezer Howarda. Zob. Sigrid Hofer, *Reformarchitektur 1900-1918. Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem nationalen Stil* (Fellbach: Edition Axel Menges, 2005); Ebenezer Howard, *Miasta-ogrody jutra* (Warszawa: Centrum Architektury, 2015).

²¹ Małgorzata Popiołek, „Komplexe Beziehungen. Der Umgang mit historischen Stadtzentren in Deutschland und in Polen 1900-1950”, w: *Produkt Altstadt. Historische Stadtzentren in Städtebau und Denkmalpflege*, red. Carmen M. Enss, Gerhard Vinken (Bielefeld: Transcript, 2016), 93-106.

²² Nurt ten został spopularyzowany na początku XX w. w Niemczech między innymi przez Paula Mebesa: Paul Mebes, *Um 1800: Architektur und Handwerk im letzten Jahr-*

podyktowany gustem – w Niemczech postrzegano ten okres w wielu środowiskach intelektualnych i politycznych jako kulturowe „apogeum ducha niemieckości” i szeroko propagowano sztukę do niego nawiązującą²³.

Ciekawa jest polemika ze stanowiskiem J. Kohtego, którą podjęli w listopadzie 1916 r. kaliski radca budowlany Krzyżagórski i burmistrz Teodor Prądyński (obaj działający z nominacji niemieckich władz) w piśmie do naczelnika powiatu kaliskiego Konrada Hahna²⁴. Prostawiali oni nieścisłości historyczne w tekście konserwatora, opierając się na pismach historyków miasta: Adama Chodyńskiego (1832-1902) i Józefa Raciborskiego (1879-1935), a w kwestii odbudowy przede wszystkim przedkładali współczesne potrzeby dotyczące poszerzenia ulic nad wartość zrujnowanych domów z początku XIX w. (błędnie pisali przy tym o „osiemnastym stuleciu” jako czasie powstania kaliskich kamienic). Zwrócili uwagę, że ich stan techniczny – budynków osłabionych pożarem i działaniem warunków pogodowych po zniszczeniu – nie pozwoli na zachowanie, a także wspomnieli, iż pod względem historycznym i architektonicznym podczas wojny uległy zniszczeniu bardziej wartościowe obiekty. W zdecydowanym tonie wyrażono się o domu przy ul. św. Stanisława 1-3, co do którego architektury zastrzeżenia miał J. Kohte. Krzyżagórski i T. Prądyński przypomnieli, że przy jego odbudowie nie zastosowano żadnych obcych motywów architektonicznych, lecz czerpano z form datujących się na czas rozkwitu tak zwanego „polskiego renesansu”. Proponowaną przez J. Kohtego wizję odbudowy nawiązującą do początku XIX w. określono jako monotonną i nudną. Autorzy zakończyli pismo stwierdzeniem, że specjalny statut lokalny dotyczący ochrony krajobrazu Kalisza nie jest na razie potrzebny.

Po sporządzeniu ekspertyzy J. Kohte napisał jeszcze jeden artykuł dotyczący zabytków Kalisza, w którym rozszerzył opis historyczny miasta i wybór przedstawionych obiektów w porównaniu z pierwszym omawianym tekstem z 1914 r.²⁵ Skupił się m.in. na przedstawieniu odbudowy Kalisza w czasach rządów pruskich w mieście, po pożarze z 1792 r., wspominając, że zasadniczo działania te zakończyły się w 1802 r. Częste zmiany przynależności państwowej nie wpływały znacząco na tradycję architektoniczną – ale co warto zauważyć, według J. Kohtego tradycja pruska nie stała w sprzeczności z polską, a w czasach Królestwa Kongresowego te wzorce architektoniczne były kontynuowane. Konserwator zwrócił uwagę na fakt, że miasto zachowało klasycystyczny pejzaż architektoniczny,

hundert ihrer traditionellen Entwicklung (München: Bruckmann, 1908).

²³ Irma Kozina, „Styl około 1800. Styl narodowy czy nowa rzeczywistość w architekturze Górnego Śląska?”, w: *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, red. Dariusz Konstantynów, Robert Pasieczny, Piotr Paszkiewicz (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1998), 171-183.

²⁴ APK, NPK, sygn. 117, s. 322-325.

²⁵ Kohte, „Die Bauwerke der Stadt Kalisch”: 3-6.

czego nie zmieniły nowe budynki, nawet tak charakterystyczne jak cerkiew przy placu św. Józefa. Istotnie, do sierpnia 1914 r. zachowało się w Kaliszu wiele klasycystycznych domów z końca XVIII w. i I. połowy XIX w., w niektórych miejscach tworzących spójne architektonicznie pierzeje. Propagandowym chwytem w artykule było zapewne przedstawienie zniszczenia Kalisza przez „wrogie kontrataki” na miasto zajęte przez Niemców. J. Kohte szczególnie ubolewał nad stratami w zabudowie mieszkaniowej. Podkreślał przy tym, że nie należy pominać wykorzystania pozostałości i dopasowania nowych budynków do krajobrazu miasta. Z zachowanych budowli zwrócił uwagę przypuszczalnie na dom przy ul. św. Stanisława 6, z niezachowanych wymienił przylegający do niego podobny obiekt, a także kamienice wymienione już w omawianej ekspertyzie – dom przy końcu ul. Sukienniczej oraz portal budynku u zbiegu ulic św. Stanisława i Rzeźniczej. Do artykułu załączono również fotografie dwóch ostatnich wymienionych obiektów, autorstwa E. Weschke. Kohte ponownie skrytykował brak odpowiednich zarządzeń prawnych, przez co architektura kamienicy przy ul. św. Stanisława 1-3 „została zepsuta przez niepotrzebne dodatki”. W podsumowaniu artykułu autor wyraził stwierdzenie, że sukces w odbudowie Kalisza będzie mógł zostać osiągnięty, gdy połączy się wymagania współczesności z zachowaniem związków z historią. Wskazówką według niego mogły być budynki z przełomu XVIII i XIX w., gdy również odbudowywano miasto po zniszczeniach. Podobnie jak w swych poprzednich tekstach konserwator znów wyraźnie zaznaczył wartość architektury z tego okresu.

Nie wiadomo, na ile ekspertyza i artykuły J. Kohtego przeniknęły do kaliskiego społeczeństwa, a szczególnie środowiska architektonicznego. Wydaje się jednak, że docenianie pewnych kanonów i wartości architektury domów było dość uniwersalne, gdyż analizując unikalny zbiór fotografii wykonanych w latach 1915-1916 przez Witolda Wardęskiego, jednego z najbardziej aktywnych architektów podczas odbudowy Kalisza, okazuje się, że uwiecznił on na zdjęciach liczne budynki, o których wspominał niemiecki konserwator. Były wśród nich zarówno obiekty uszkodzone, ale uznane przez J. Kohtego za warte objęcia ochroną konserwatorską (przy ulicach Kazimierzowskiej 10, Złotej 1, Zamkowej 4, Parczewskiego 4, św. Stanisława 2), jak i niezniszczone domy, których architekturą polecał się inspirować przy odbudowie niemiecki konserwator (al. Wolności, ul. Piskorzewska). Oczywiście W. Wardęski fotografował również inne miejsca, ale wydaje się, że nie robił tego przypadkowo – jego zdjęcia zarówno dokumentowały zniszczoną architekturę miasta, jak i mogły być inspiracją dla form i skali budynków, stosowanych w czasie przyszłej odbudowy. Albo więc zapoznał się on z ekspertyzą i postanowił sfotografować obiekty wskazane przez J. Kohtego, albo (co bardziej prawdopodobne, z uwagi na przypisane datowanie fotografii) na podstawie własnej wiedzy, intuicji i upodobań wybrał budynki i miejsca, które uważał za ważne w krajobrazie Kalisza. Rozpoznanie to potwier-

Il. 6. Widok nieistniejącego budynku przy obecnej ul. Złotej 1 około 1915-1916 r., fotografia Witolda Wardęskiego. Źródło: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, Dział Historii

dza ustalenia innych badaczek, iż paradoksalnie Niemcy i polscy specjaliści, mimo chęci nadania miastu rodzimego charakteru, odpowiednio „niemieckiego” i „polskiego”, mieli podobne upodobania artystyczne i doceniali tę samą architekturę²⁶.

Wydaje się zatem prawdopodobne, że artykuły i ekspertyza J. Kohtego odzwierciedlają postrzeganie i wartościowanie zabytkowej architektury przez

²⁶ O gustach „młodego pokolenia” architektów polskich, preferujących „styl około 1800”, pisała Małgorzata Omilanowska, „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”: 663-685. O podobieństwach w rezultatach przebudów miast niemieckich i polskich w I. połowie XX w. niezależnie od pobudek nacjonalistycznych i o profesjonalnej wymianie wiedzy ponad podziałami politycznymi pisała z kolei Małgorzata Popiołek, „Komplexe Beziehungen”, 93-106.

Il. 7. Widok nieistniejącego budynku przy obecnej ul. Zamkowej 4 około 1915-1916 r., fotografia Witolda Wardęskiego. Źródło: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, Dział Historii

współczesnych mu architektów, historyków sztuki i konserwatorów zabytków. Opisane teksty pozwalają zatem lepiej zrozumieć tok myślenia osób debatujących nad kwestią odbudowy Kalisza, a także pokazują przyczyny podejmowanych podczas I wojny światowej i po niej decyzji dotyczących wyboru szaty architektonicznej dla odbudowywanych pojedynczych domów – w wielu przypadkach nawiązywano właśnie do promowanego przez Kohtego oszczędnego klasycyzmu „około 1800”²⁷. Nie można zapominać jednak także o silnych wśród polskich architektów i konserwatorów tendencjach poszukiwania stylu narodowego w innych formach, na przykład odnoszących się do dawniejszych tradycji sięgających

²⁷ Za przykład mogą posłużyć domy przy Głównym Rynku 9, ul. św. Stanisława 7 czy ul. Zamkowej 14. Por. Rabiega, *Odbudowa kaliskich kamienic*, 51.

renesansu, co niekoniecznie miało odpowiadać prawdzie historycznej, ale kreować rzekomo staropolski, romantyczny charakter przestrzeni miejskiej²⁸. Pod względem stylu architektonicznego podniesiony z gruzów Kalisz nie przedstawia spójnego obrazu, lecz jest konglomeratem wizji wielu postaci zaangażowanych w proces odbudowy – zarówno w fazie dyskusji, jak również projektowania i realizacji²⁹. Jeszcze podczas I wojny światowej współpraca polskich architektów z niemiecką administracją zaowocowała powstaniem *Ustawy budowlanej dla miasta Kalisza*³⁰. W dwudziestoleciu międzywojennym natomiast w mieście działało kilkudziesięciu architektów mających różne preferencje estetyczne, których projekty opiniowała i poprawiała powołana w 1919 r. Komisja do Zatwierdzenia Planów³¹. Określenie konkretnych motywacji i ról poszczególnych uczestników procesu odbudowy Kalisza wciąż wymaga pogłębionych badań.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Państwowe w Kaliszu, Naczelnik Powiatu Kaliskiego, sygn. 117, 322-325, 330-335.

Archiwum Państwowe w Kaliszu, Akta Miasta Kalisza, sygn. 1627, sygn. 2835.

Kohte, Julius. „Die Baudenkmäler von Kalisch”, *Historische Monatsblätter für die Provinz Posen* 15 (1914): 129-130

Kohte, Julius. 1915. *Die Baukunst des Klassischen Altertums und ihre Entwicklung in der mittleren und neueren Zeit*, Braunschweig: Friedr. Vieweg & Sohn.

Kohte, Julius. „Die Bauwerke der Stadt Kalisch”, *Die Denkmalpflege* 19 (1917): 3-6.

Kohte, Julius. „Die Kunstdenkmäler in Polen”, *Die Denkmalpflege* 18 (1916): 9-12

²⁸ Odnosząc się do odbudów zabytków w Polsce po zniszczeniach I wojny światowej przedstawiła tę kwestię Małgorzata Omilanowska, „«Wie der märchenhafte Phönix aus der Asche werden sie auferstehen». Haltungen zum Wiederaufbau und zur Restaurierung von Baudenkmälern in Polen in den Jahren 1915-1925”, w: *Der Umgang mit dem kulturellen Erbe in Deutschland und Polen im 20. Jahrhundert*, red. Andrea Langer (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2004), 79-91.

²⁹ Fasady odbudowanych budynków mieszkalnych według zaproponowanej przez autora typologii reprezentują kilkanaście różnych nurtów. Rabciega, *Odbudowa kaliskich kamienic*, 46-59.

³⁰ Zarębska, „Sprawa odbudowy zabytkowego”: 121-177; Popiołek, „Niemiecki Kalisz”, 279-297.

³¹ Postacie projektantów działających wówczas w Kaliszu z zapomnienia wydobyła Joanna Bruś, „Środowisko architektoniczne Kalisza w procesie odbudowy miasta po 1914 roku”, w: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie: Naród, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górczyński (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2016), 323-335.

Kohte, Julius. „Die Pflege der Kunstdenkmäler in Italien”, *Centralblatt der Bauverwaltung* 18 (1898): 38-41, 49-51.

Mebes, Paul. 1908. *Um 1800: Architektur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung*, München: Bruckmann.

„Pomniki historyczne w Ziemi Kaliskiej i w Kaliszu. Ministerstwo Sztuki i Kultury”, *Gazeta Kaliska* 1920, nr 263: 3.

OPRACOWANIA

Arszyński, Marian. 2010. „Kohte Julius Eduard Alexander”, w: *Polski Słownik Biograficzny Konserwatorów Zabytków*, z. 3, red. Henryk Kondziela, Hanna Krzyżanowska, 58-60. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

Brzostowska, Izabella. 2020. „Julius Kohte”, w: *Ochrona Zabytków na Pomorzu i Kujawach – w 100. rocznicę organizacji urzędów konserwatorskich w Polsce*, red. Karolina Zimna-Kawecka, Maciej Prarat, 166-167. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

Bruś, Joanna. 2016. „Środowisko architektoniczne Kalisza w procesie odbudowy miasta po 1914 roku”, w: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie: Naród, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górzyński, 323-335. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Górzyński, Makary. 2019. *Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przeszerzenie nowoczesności Kalisza przelomu XIX-XX wieku*. Warszawa: praca doktorska na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, maszynopis.

Hofer, Sigrid. 2005. *Reformarchitektur 1900-1918. Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem nationalen Stil*, Fellbach: Edition Axel Menges

Howard, Ebenezer. 2015. *Miasta-ogrody jutra*, Warszawa: Centrum Architektury.

Kozina, Irma. 1998. „Styl około 1800. Styl narodowy czy nowa rzeczywistość w architekturze Górnego Śląska?”, w: *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, red. Dariusz Konstantynów, Robert Pasieczny, Piotr Paszkiewicz, 171-183. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Omilanowska, Małgorzata. 2017. „Auf der Suche nach der polnischen Stadt. Der Wiederaufbau von Kalisz nach dem Ersten Weltkrieg”, w: *Geschichte bauen: architektonische Rekonstruktion und Nationenbildung vom 19. Jahrhundert bis heute*, red. Arnold Bartetzky, Madlen Benthin, seria Visuelle Geschichtskultur, nr 17, 179-207, Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag.

Omilanowska, Małgorzata. „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 78 (2016): 663-685.

Omilanowska, Małgorzata. 2004. „«Wie der märchenhafte Phönix aus der Asche werden sie auferstehen». Haltungen zum Wiederaufbau und zur Restaurierung von Baudenkmalern in Polen in den Jahren 1915-1925”, w: *Der Umgang mit dem kulturellen Erbe in Deutschland und Polen im 20. Jahrhundert*, red. Andrea Langer, 79-91, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Popiołek, Małgorzata. 2016. „Komplexe Beziehungen. Der Umgang mit historischen Stadtzentren in Deutschland und in Polen 1900-1950”, w: *Produkt Altstadt. Historische Stadtzentren in Städtebau und Denkmalpflege*, red. Carmen M. Enss, Gerhard Vinken, 93-106. Bielefeld: Transcript.

Popiołek, Małgorzata. 2016. „Niemiecki Kalisz 1914–1918. Plany odbudowy i przebudowy miasta w czasie I wojny światowej”, w: *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie: Naród, polityka, społeczeństwo*, red. Iwona Barańska, Makary Górczyński, 279-297. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Rabiega, Mateusz. 2021. *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej. Problem stylu*. Wrocław: praca magisterska na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, maszynopis.

Zarębska, Teresa. „Sprawa odbudowy zabytkowego centrum Kalisza po zniszczeniu w 1914 roku”, *Rocznik Kaliski* 10 (1977): 121-177.

Zarębska, Teresa. „Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej”, *Rocznik Kaliski* 24 (1992-93): 129-143.

Żuchowski, Tadeusz. 2008. „David Gilly und die Ostgebiete Preussens”, w: *David Gilly – Erneuerer der Baukultur*, red. Eduard Führ, Andrea Teut, 61-96. Münster: Waxmann Verlag.

NETOGRAFIA

Błachowicz, Maciej. Projekt Kalisz, post z 01.12.2017, <https://www.facebook.com/estetykaihistoria/posts/1513120632109188>, [dostęp: 21 VIII 2021].

PROBLEM ODBUDOWY CENTRUM KALISZA PO 1914 ROKU Z PUNKTU WIDZENIA NIEMIECKIEGO KONSERWATORA ZABYTKÓW JULIUSA KOHTEGO

SŁOWA KLUCZOWE

Kalisz, odbudowa, Julius Kohte, rekonstrukcja miast historycznych, XX wiek, I wojna światowa

STRESZCZENIE

W dyskusji na temat wyglądu Kalisza mającego być odbudowanym po zniszczeniach w 1914 roku istotne znaczenie miało zdanie niemieckiego konserwatora zabytków, Juliusa Kohtego, który sporządził szczegółową ekspertyzę dotyczącą zachowanych wartościowych budynków i możliwości ich wkomponowania w krajobraz odbudowanego miasta oraz wykorzystania jako wzorzec architektoniczny. Poza wymienioną ekspertyzą analizie poddano napisane podczas I wojny światowej przez Kohtego i opublikowane w niemieckich czasopismach artykuły traktujące o zabytkach Kalisza.

POST-1914 REBUILDING OF THE CENTRE OF KALISZ FROM THE POINT
OF VIEW OF GERMAN PRESERVATIONIST JULIUS KOHTE

KEYWORDS

Kalisz, reconstruction, Julius Kohte, reconstruction of historic towns, 20th Century, First World War

SUMMARY

In the discussion on the appearance of Kalisz, which was to be rebuilt after the destruction in 1914, the opinion of the German conservator of monuments, Julius Kohte, was of great importance, as he prepared a detailed expert opinion on the preserved valuable buildings and the possibility of their incorporation into the landscape of the rebuilt city and use as an architectural template. Apart from the aforementioned opinion, the analysis covered articles about the monuments of Kalisz written by Kohte during World War I and published in German magazines.